

Kvinnokonferensen 1897

Lovisa af Petersens

Inledning

Mellan den 15 maj och den 1 oktober 1897 pågick den Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm. Arrangörernas mål var att presentera en så heltäckande tidsspegel som möjligt, framförallt kom den tekniska och industriella utvecklingen att manifesteras.¹ Utställningen var en stor händelse i Stockholm, den drog mängder av besökare och i dagspressen fanns dagliga utställningsrapporter.

I anslutning till utställningen förekom åtskilliga andra evenemang. Det hölls till exempel ett 40-tal offentliga möten under perioden.² Möten av detta slag var vanliga vid sekelskiftet 1900, inte bara i Stockholm utan även runt om i Europa och Nordamerika. Mötena organiserades av olika nationella eller internationella föreningar och nätverk för att skapa en mötesplats och för att lyfta fram den egna verksamhetens syfte.³ I samband med den mycket uppmärksammade utställningen måste det ha varit ett ypperligt tillfälle att synas och synliggöra sig som grupp. Även mötena bevakades av dagspress och tidskrifter.

Den 21–23 september 1897 hölls en kvinnokonferens i Stockholm arrangerad av Svenska kvinnornas nationalförbund (SKN). Det var den första konferensen av sitt slag som hållits i Stockholm. Konferensen hade föregåtts av flera oroliga turer om var, när och hur ett kvinnligt deltagande i samband med utställningen skulle ske. Inledningsvis fanns förslag om att kvinnorna skulle ha en egen paviljong på utställningen, något som funnits på världsutställningarna i Philadelphia 1876 och Chicago 1893. Det beslutades dock, främst av kvinnorna själva, att de inte skulle ha en egen paviljong då de kvinnliga paviljongerna i Philadelphia och Chicago inte hade fallit så väl ut. Men vad som är mer intressant är att kvinnorna ansåg att det mest naturliga var att de ställde ut tillsammans med männen för att man inte skulle skilja mäns och kvinnors bidrag åt.⁴

Men något ville kvinnorna göra. Fredrika-Bremer-förbundet (FBF) tog initiativ till att anordna en kvinnokongress för de nordiska länderna. FBF tillsatte en kommitté vars uppgift var att få ett möte till stånd. Något som inte lyckades av olika anledningar. I förbundets tidskrift *Dagny* står att kommittén kommit en bit på väg men sedan stött på så många problem att den inte kunde fullfölja planerna, det förtäljs dock inte vilka problemen var. Efter några månader avsåg man sig uppdraget utan att något vidare var bestämt. Därefter tog det nybildade Svenska kvinnornas nationalförbund initiativ till att arrangera ett möte. Detta uttryckte tidskriften *Dagny* en glädje över eftersom förbundet

¹ Anders Ekström, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar* (diss. Uppsala; Stockholm 1994).

² Till exempel hölls Teknolog-, Skol-, Lantbrukar-, Naturforskar-, Farmaceut- och Läkarmöten. *Svea: Folkkalender för 1898* (Stockholm 1897), s. 148.

³ Se t.ex. Nils Eriksson, *"I andans kraft, på sannings stråt...": De skandinaviska naturforskmötena 1809–1936* (diss. Göteborg 1991), Mary P. Ryan, "Civil society as Democratic Practice: American Cities during the Nineteenth Century", *Journal of Interdisciplinary History*, XXIX:4 (Spring 1999), pp. 559–584 och Ulla Wikander, "En utopisk jämlikhet: Internationella kvinnokongresser 1878–1914", *Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994).

⁴ *Idun* 1897:11, ss. 82 f.

ansågs mycket lämpligt för uppgiften då det bestod av en sammanslutning av föreningar som på ett eller annat sätt verkade för kvinnans intressen och verksamhet.⁵

Syfte, frågeställningar och källmaterial

Forskare som behandlat förra sekelskiftet har förvånats över det stora antal kvinnor som då framstod i offentligheten.⁶ Kvinnor gjorde sig synliga på ett helt nytt sätt på många områden. Det hela ger ett intryck av att kvinnorna ville "professionalisera" sig som kön genom att de lyfte fram sina egenskaper och verksamhetsområden. De organiserade sig och kallade till möten.

Det är om ett dylikt möte Kvinnokonferensen 1897 mitt konferensbidrag handlar. Källmaterialet består av ett urval av den ledande dagspressens och kvinnornas egna tidskrifters bevakning från konferensen.⁷ Jag använder olika tidningar för att skapa en kontext och för att få en så heltäckande bild som möjligt av konferensen. Alla texter är utan signatur utom i *Dagny* där de är signerade med L. D...n. vilket stod för Lotten Dahlgren som var redaktör för tidskriften *Dagny* 1891–1907.⁸

I nästa skede av mitt avhandlingsarbete ska jag komplettera källmaterialet med föreningsprotokoll, främst det från Svenska kvinnornas nationalförbund, vilket på sikt ska bli ett avhandlingskapitel om Kvinnokonferensen 1897. Mitt syfte med denna text är att göra en så heltäckande studie av konferensen som möjligt utifrån mitt källmaterial. För att uppnå det fokuserar jag olika perspektiv, dels konferensens *form* och *bild*. Med *form* avser jag att åskådliggöra organiseringen av konferensen och hur själva konferensen rent praktiskt gick till. Med *bild* menar jag visa på den bild som kvinnorna ville ge av sig själva men också vilken bild som presenterades av kvinnorna i pressen. Dessutom fokuserar jag *kultur* och *betydelse* eftersom jag avser undersöka vilken möteskultur kvinnorna formade och vilken betydelse konferensen fick.

Konferensförberedelserna

Med i bestyrelsen för konferensens organisering fanns representanter från de nio kvinnoföreningar som var med i Svenska kvinnornas nationalförbund 1897.⁹ Förbundet bildades 1896 på initiativ av Ellen Fries. I förbundet fanns såväl kvinnopolitiska och välgörenhetsinriktade föreningar som sällskapsklubbar och yrkesföreningar. Varje förening som var ansluten till SKN betalade en årsavgift på 12 kronor.¹⁰ Det var borgerligt inriktade föreningar som dominerade SKN, som formellt var ett opolitiskt förbund, exempelvis hade socialistiska kvinnoförbund och föreningar med arbetarkvinnor låg representativitet. Framför allt drev SKN frågor om kvinnans ekonomiska, rättsliga och politiska likställdhet med mannen. Förbundet engagerade sig även i frågor om sociala reformer och varaktig fred. Ett visst intresse fanns också för

⁵ *Dagny* 1897, s. 153.

⁶ Se t.ex. Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (diss. Stockholm 1997), *Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994) och Kjell Östberg, *Efter rösträtten: Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet* (Stockholm 1997).

⁷ Dagspressen representeras av *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms Dagblad*, *Stockholmstidningen* och *Svenska Dagbladet*. Kvinnornas egna tidskrifter representeras av *Dagny* och *Idun*.

⁸ N. S. Lundström, *Svenska kvinnor i offentlig tjänst: Porträtt och biografier* (Uppsala 1924), s. 82.

⁹ Konferensens organisationskommitté bestod av Ellen Ankarsvärd (ordf.), Agda Montelius, Gertrud Adelborg, Hanna Andersson, Ellen Fries, Sofia Gisberg, Bertha Hübner, Hulda Lundin, A. Ulrich, Sigrid Ulrich och Henrika Widmark. *Dagny* 1897, s. 260.

Med i Svenska kvinnornas nationalförbund år 1897 var följande föreningar: Fredrika-Bremer-förbundet, Föreningen för välgörenhetens ordnande, Göteborgs flickskoleförening, Handarbetets vänner, Kvinnoklubben, Nya Idun, Stockholms läsesalong, Stockholms kvinnliga gymnastikförening och Svenska allmänna kvinnoföreningen till djurens skydd. *Dagny* 1897, s. 153.

¹⁰ *Dagny* 1897, s. 208.

sedliga och moraliska frågor. Över tid växte SKN och hade som mest 36 medlemsföreningar.

SKN var en förening som grundats på en ideologisk bas, vars syfte var att lyfta fram kvinnofrågor. Det var därtill en sammanslutning av föreningar som hade medlemmar vilka representerade olika kvinnosyner. Hur tog det sig uttryck vid Kvinnokonferensen 1897? SKN ingick i den internationella kvinnosammanslutningen International Council of Women. SKN deltog i de internationella kongresserna utomlands, till exempel i London 1899, Berlin 1904, Paris 1906, Genève 1908 o.s.v.

Inför förverkligandet av Kvinnokonferensen 1897 låg mycket arbete i form av praktiska förberedelser; information om konferensen skulle spridas och konferensprogrammet skulle utarbetas o.s.v. Hur gick SKN till väga? Följde det några konsekvenser av att SKN tagit över anordnandet av en konferens efter FBF?

Tiden för konferensen slogs fast till 21–23 september. I efterhand uttalades i *Dagny* ett missnöje över att konferensen hade sammanfallit med det kungliga jubileet av Oscar II 25-åriga regenttid. De ansåg att jubileet hade stulit uppmärksamhet från konferensen samtidigt som de befarade att en hel del män som skulle kunnat vara närvarande på konferensen istället valt att delta vid jubileet. Dessutom var de kritiska till den konkurrens som konferensen fick av utställningen. *Dagny* var även kritiskt till att förhandlingar hållits under dagtid eftersom yrkesarbetande kvinnor då inte kunde närvara.¹¹

Jag kan inte se att konferensen fick en alltför underordnad ställning i förhållande till utställningen och jubileet. Pressbevakningen var stor och framför allt var den var inte mindre än för andra möten som även de konkurrerade med de andra händelserna.

Dessutom kan sammanfallandet med jubileet också medfört positiva aspekter. Under jubileumsveckan uppvaktades kungaparet av ett stort antal deputationer. Även en ”Damernas deputation” hos drottningen gick av stapeln den 20 september. Agda Montelius höll ett tal både å kvinnoföreningars och välgörenhetsföreningars vägnar. Sammanlagt var det 40 olika kvinnosällskap som stod bakom deputationen. Damerna överlämnade även ”en vacker blomstergård, en krona bunden af ljusröda och hvita rosor, och hvilade på ett hyende [kudde] af blommor, hvars hörntofsar utgjordes af olikfärgade band med de särskilda föreningarnas namn, broderade i gult silke. På hyendet hvilade ett guldbroderat band med inskrift: Till vår ädla drottning”.¹² Deputationen fick uppmärksamhet i pressen vilket torde varit symboliskt betydelsefullt för kvinnorna – att synas som en grupp vilken blev mottagen hos drottningen.

Svenska kvinnornas nationalförbund valde att kalla mötet för en konferens istället för kongress eftersom de planerade ett mindre omfattande möte än vad från början Fredrika-Bremer-förbundet hade planerat. Något som även det *Dagny* uttryckte sitt missnöje med. De menade att titeln konferens var alltför anspråkslös och hade själva föredragit benämningen kongress.¹³

Under våren 1897 fördes notiser in i både *Dagny* och *Idun* om att en kvinnokonferens skulle hållas i Stockholm i september samma år. I notiserna gavs information om att det var SKN som stod som värd för konferensen och att det skulle hållas föredrag som belyste verksamheten i de olika föreningarna som fanns representerade i förbundet. Dessutom skulle det hållas föredrag i ämnen av allmän social betydelse. SKN bjöd in alla som var medlemmar i de föreningar som fanns i SKN

¹¹ *Dagny* 1897, s. 255.

¹² Se t.ex. *Dagens Nyheter* 22.9.1897 och *Idun* 1897:38, s. 302, citatet är från *Idun*.

¹³ *Dagny* 1897, s. 153 och s. 214.

och andra personer som hade intresse för de frågor som skulle behandlas under konferensen.¹⁴

Konferensavgiften var tre kronor och den sista anmälningdagen var den 10:e september. Anmälan skulle skickas till Drottninggatan 54. Då anmälan var gjord skulle ett medlemskort skickas ut. För föredragshållarna gällde att de skulle ha inkommit med sin anmälan om ämne till föredrag senast den 24 augusti. För konferensdeltagarnas räkning hade SKN slutit ett avtal med Järnvägsstyrelsen om att deltagarna skulle få åka till rabatterat pris. Resande från landsorten löste en tur och retur biljett som gällde i 14 dagar men betalade endast för en enkelbiljett. Resande från utlandet betalade halva avgiften om resan gjordes inom tiden 15/9 och 15/10.¹⁵ Ganska rejält rabatterade biljettpriser med andra ord. Konferensens bestyrelse hade också gjort en överenskommelse med utställningskommittén om att konferensens deltagare skulle få en reducerad inträdesavgift till utställningen.¹⁶

SKN öppnade den 13:e september klockan 10.00 en egen konferensbyrå på Beridarebangatan 9, 1 tr. På byrån erbjöds program och annan behövlig information. Byrån var sedan tillgänglig som informationsspridare under hela konferensen och var öppen mellan 10.00 och 15.00.¹⁷ Konferensbyrån måste ha fungerat som spindeln i nätet där alla frågor om t.ex. konferensen, utställningen, staden Stockholm, restauranger, tågtider och hotell kunde besvaras. Byrån innebar säkert också en naturlig mötesplats för konferensdeltagarna.

Däremot finns ingen information om logi i mina källor hittills. Var bodde konferensdeltagare som inte bodde i Stockholm? Fanns det etablerade kontakter mellan konferensdeltagarna så att de redan kände varandra och därmed kunde bo hemma hos varandra? Eller bodde de på hotell?

SKN gick, enligt mig, noga tillväga med det praktiska detaljerna, de upprättade t.ex. en konferensbyrå samt förhandlade till sig rabatterade priser på tågresor och inträdesbiljetter till utställningen. En viss split mellan SKN och FBF kan också skönjas i *Dagnys* rapportering av mötesförberedelserna. I *Dagny* påtalas en missbelåtenhet med valet av mötets titel och tiden för mötet.

Konferensens inledning

”Mellan flaggstänger och blomsterdekorationer vandrade den lilla skara deltagare i kvinno-konferensen till sin samlingssal, icke för att höra högstämda festorationer, utan för att lyssna till klokt tal af kloka kvinnor om hvad genom kvinnoarbetet utträttats och verkats och om de förhoppningar och fordringar man ställer därpå för framtiden.”¹⁸

Klockan 11.00 på förmiddagen den 21 september samlades 276 konferensdeltagare i Frimurarelogens samlingssal på Blasieholmen. Den övervägande delen deltagare var svenska kvinnor, endast ett tiotal män var närvarande. Därutöver fanns kvinnor från de nordiska länderna; 11 från Norge, 5 från Danmark, 24 från Finland och internationella deltagare, 1 från vardera England och Ryssland.¹⁹ Lokalens utsmyckning var enligt *Dagny* enkel och flärdfri. I fonden hängde ett stort porträtt av Oscar II i helfigur.²⁰ Ett podium var uppställt där det både fanns talarstol och bord för konferensens bestyrelse,

¹⁴ *Dagny* 1897, s. 153, *Idun* 1897:24, s. 191 och 1897:36, s. 282.

¹⁵ *Dagny* 1897, s. 153, *Idun* 1897:24, s. 191 och 1897:36, s. 282.

¹⁶ *Idun* 1897:24, s. 191.

¹⁷ *Dagny* 1897, s. 153, *Idun* 1897:36, s. 282.

¹⁸ *Dagny* 1897, s. 255.

¹⁹ *Svenska Dagbladet* 22.9.1897 och *Dagny* 1897, s. 256.

²⁰ Porträttet behöver inte vara upphängt av kvinnorna utan istället av Frimurarelogen med anledning av Oscar II:s jubileum.

ordförande och sekreterare. På talarstolen och referentbordet stod vackra blomsterarrangemang. Enligt *Dagny* kanske det enda yttre tecknet på att det var kvinnor som skulle hålla konferens. Deltagarna fick varsitt medlemsmärke i form av en ljusgrön moarérossett och ett program, därefter visades de till sina platser.²¹

Konferensen inleddes med en speciellt till tillfället nyskriven kantat²² "Framåt" författad av Henrika Widmark och tonsatt av Helene Munktell. Munktell dirigerade Fruntimmerskören och sopranen Louise Pyk, vilken stod för "kraftfull" solosång. Sången ackompanjerades av piano och orgel. Sista versen i kantaten som framfördes av både kör och solosång genomsyras av en strävan till sammanhållning kvinnor emellan men kanske också en sammanhållning mellan män och kvinnor:

Framåt! Uppåt! Orden ljuda,
Som vår lösen blifva må.
Allvar, enighet de bjuda,
Om vårt mål vi skola nå
Fast vi skilda vägar vandra,
Sökande i världen vid,
Finna vi till slut varandra,
Utí kärlek, ljus och frid!²³

Idun beskriver att kantaten brusade genom lokalen medan *Dagny* skriver att kantaten var hållen i en allvarlig ton som gick väl ihop med konferensens anda och karaktär. Det är tydligt att kantaten satte spår i både deltagare och föredragshållare. Det var flera som hänvisade till kantatens innehåll under konferensen. Agda Montelius säger till exempel i sitt föredrag att kantatens andemening "Framåt, uppåt" även kan ses som motto för Föreningen för välgörenhetens ordnande.²⁴

Efter kantaten höll Ellen Ankarsvärd, ordförande i konferensens organisationskommitté, ett välkomsttal vilket också ger ett svar på varför kvinnorna anordnade en kvinnokonferens. Även hon hänvisar till den nyss framförda kantaten.

"Det är högtid i vår stad, sade tal., och det är nu äfven högtid i vår lilla krets, emedan vi fått till stånd ett möte af svenska kvinnornas nationalförbunds konferens. Vi vilja här hufvudsakligen tala om kvinnosaken, som borde ligga alla varmt om hjärtat. Kvinnosaken skall upphöra, men först när kvinnan fått jämbördes rätt med mannen. [...] Vi vilja här arbeta i tre riktningar, icke blott framåt och uppåt utan äfven inåt."²⁵

Ankarsvärd framhöll att kvinnofrågan fortfarande var aktuell och att den inte kommit till sin lösning eftersom den fördröjts av den reaktionära vind som var påtaglig i det sociala och politiska livet.²⁶ Ankarsvärd framhöll vidare att kvinnofrågans lösning fördröjts genom den antagonism som fanns mellan mannens och kvinnans strävanden.²⁷ Kvinnorörelsen gick inte ut på att göra mannens och kvinnans verksamhetsfält till ett och detsamma. Mannen varken kunde eller ville fylla kvinnans uppgifter och kvinnan inte heller mannens. Men kvinnan borde liksom mannen ha full frihet i att försöka sig

²¹ *Dagny* 1897, s. 256 och *Idun* 1897:38, s. 303.

²² Kantat "är även beteckning för den dikt, som bildar den sjungna texten. Dess användning som festinslag bestämmer det pompösa, didaktiska innehållet." Uppslagsord "Kanta't" i *Svensk Upplagsbok*, andra upplagan, (Malmö 1956).

²³ *Aftonbladet* 21.9.1897.

²⁴ *Svenska Dagbladet* 22.9.1897.

²⁵ *Svenska Dagbladet* 22.9.1897.

²⁶ *Aftonbladet* 21.9.1897.

²⁷ *Idun* 1897:38, s. 303.

på vilket arbetsområde som helst.²⁸ Kvinnan ville på samma sätt som männen uppfylla sina plikter i samhället och så länge kvinnan saknade denna frihet måste det finnas en kvinnofråga.²⁹ Detta överensstämmer med den borgerliga individualismen som innebar en valfrihet grundat i människans duglighet; åt var och en efter förmåga och kompetens.

Ellen Ankarsvärd berörde därpå SKNs uppgift som en länk i kedjan av internationella kvinnoorganisationer. SKN var ett nationellt föreningsband mellan landets kvinnosamfund av skilda typer och vitt skilda mål.³⁰ Ankarsvärd betonade att sammanhållningen måste vara det starkaste medlet till framgång. Många olika intressen är förenade såsom länkarna i en kedja, och visst kunde meningsskiljaktigheter uppstå. "[M]en utan strid, ingen frid. Må blott striden föras med blanka vapen och öppet vizir."³¹ Ellen Ankarsvärd använde sig här retoriskt av krigiska symboler för att beskriva kvinnorörelsen. Även andra föredragshållare använde sig av symboler och metaforer i sina föredrag. Ankarsvärds inledningstal avslutades med varma applåder från de närvarande.

Efter välkomsttalet valdes ordförande och sekreterare till konferensen. Ellen Ankarsvärd blev ordförande. Agda Montelius, Hulda Lundin och Ellen Fries valdes till vice ordförande, den sistnämnda kunde dock inte närvara p.g.a. hälsoskäl. A. Ulrich, Sigrd Ulrich och Hanna Andersson valdes till sekreterare.

Konferensen konsoliderades med att de närvarande sjöng Kungssången "Ur svenska hjärtans djup" tillsammans med den "mångstämmiga" och "präktiga" Fruntimmerskören, anförd av Helene Munktell.³²

Konferensföredragen

Vilka ämnen behandlades då på konferensen? I *Idun* lyfte man i förväg fram att det var frågor som stod i samband med kvinnofrågan som skulle behandlas. Främst skulle det hållas föredrag av SKNs medlemsföreningar, vilka förvisso långt ifrån täckte alla de frågor som var av intresse och vikt vid en dylik konferens. Därför skulle det även hållas föredrag över ämnen av allmän social betydelse. Frågor som skulle behandlas var t.ex. vikten av unga kvinnors uppfostran, samundervisning och kvinnans betydelse för sjukvården.³³

Dagny gav organisationskommittén beröm för ett mycket bra upplägg av föredragsämnen. Programmet hade enligt *Dagny* ett noga avvägt innehåll. Föredragen var varken för långa eller överlastade med frågor. Något som tydligen inte hade fungerat så väl på den internationella kvinnokongressen i Berlin året före. Den goda balansen besparade åhörarna "övermättnad" och "slöhet". Föredragshållarna fick även de uppskattning för att de hade avgränsat sina ämnen så bra. De fick både uppmärksamhet och ett livligt intresse från en ständigt vaken åhörarkrets som var ivriga med bifallsyttringar.³⁴ Det vittnas om att applåder, skratt och jubel förekom under och efter flera av föredragen. *Dagny* beskriver också ingående *hur* de olika föredragshållarna höll sina tal. Det ges exempel på ett brett spektrum av talare: Den grundlige, Den mer oövade, Den övade och Den vana offentliga talaren, med skicklighet i själva talarkonsten.³⁵ Jag tror att det var av stor betydelse för kvinnornas

²⁸ *Aftonbladet* 21.9.1897.

²⁹ *Stockholmstidningen* 22.9.1897.

³⁰ *Aftonbladet* 21.9.1897.

³¹ *Idun* 1897:38, s. 303.

³² *Dagny* 1897, s. 261.

³³ *Idun* 1897:36, s. 282.

³⁴ *Dagny* 1897, s. 259.

³⁵ *Dagny* 1897, s. 259.

intåg i offentligheten att kvinnorna nu stod i talarstolen samtidigt som det var mycket viktigt *hur* de framför sitt budskap.

Program vid Svenska Kvinnornas Nationalförbunds konferens i Stockholm 21–23 september 1897

Tisdagen 21/9

11.00–13.00

Kantat

Hälsningstal av Ordföranden. Redogörelse för Svenska kvinnornas nationalförbund

Välgörenhetens mål och medel. Fru Agda Montelius, Föreningen för välgörenhetens ordnande

14.00–15.00

Fredrika-Bremer-förbundets uppkomst och utveckling. Fröken Gertrud Adelborg, FBF

Kvindsagen i Norge. Fröken Gina Krog, Norge

Onsdagen 22/9

10.00–12.00

Mina erfarenheter om samuppföstran. Fröken Lucina Hagman, Finland

Handarbetets Vänners verksamhet. Fröken Sofia Gisberg, Handarbetets vänner

Kvinnoklubbens idé. Fröken Hanna Andersson, Kvinnoklubben

En insats i kulturutvecklingen. Fru Elna Tenow, Svenska allm. kvinno föreningen till djurens skydd

18.00–20.00

Under vilka förutsättningar kan kvinnorörelsen blifva af verklig betydelse för kultur och framåtskridande? Fröken Anna Sandström

Betydningen af kvindens arbejde for totalafhold og sædelighed. Fru Elisabet Selmer, Danmark
(Eventuellt diskussion)

Torsdagen 23/9

10.00–12.00

Sygepleje som arbejdsfelt for kvinden. Fru Charlotte Norrie f. Harbou, Danmark

Distriktsköterskor, en modern insats i svenska landsbygdens sjukvård. Doktor J. E. Bergwall

Om kvindernes verneplikt. Fru Margareta Vullum, Norge

13.00–15.00

De kvinliga gymnasternas uppgift. Fru Ebba Herrman, Stockholms kvinnliga gymnastikförening

Om Nya Idun. Fröken Ellen Key, Sällskapet Nya Idun

Några synpunkter i kvinnofrågan med särskild hänsyn till den svenska kvinnans rättsliga ställning.

Fil. Kand. E. Svensén

(Eventuellt diskussion)³⁶

I programmet skedde två förändringar under konferensens gång. Sofia Gisbergs föredrag om Handarbetets vänner verksamhet utgick eftersom hennes ”starkt anlåtande tid tagits i beslag av andra uppgifter”.³⁷ Dr Bergwall kunde inte heller närvara, p.g.a. sjukdom, hans föredrag lästes istället upp av lic. dr. Tora Granström.³⁸

Alla föredrag som hölls på konferensen rörde kvinnan, hennes verksamhetsområden och intressen, exempel på återkommande teman är: kvinnans samhälleliga plikter, den sanna kvinnligheten, kvinnans klädsel, äktenskapsfrågan, kvinnans likställighet med mannen och kvinnans vårdande plikter. Men föredragen skiljer sig åt på flera punkter.

³⁶ Dagny 1897, ss. 235 f.

³⁷ Dagny 1897, s. 262.

³⁸ Dagens Nyheter 24.9.1897

För att åskådliggöra föredragens innehåll väljer jag att dela in föredragen i två kategorier.³⁹ Den ena kategorin består av de föredrag som hölls av Agda Montelius, Lucina Hagman, Elna Tenow, Elisabet Selmer, Charlotte Norrie, Tora Granström, Margareta Vullum, Ebba Herrman och Ellen Key. Dessa föredragshållare beskrev arbetsområden där kvinnan enligt traditionen kunde vara verksam. Över lag talade de om arbetsfält som ansågs traditionellt ”kvinnliga” eller där de kvinnliga egenskaperna var en fördel för att utöva yrket. Att vårda sjuka, fattiga, barn och djur var områden som passade kvinnan på grund av hennes egenskaper, de vårdande, förstående, ömmande och omhändertagande egenskaperna.⁴⁰ Vårdandet av barn, fattiga och sjuka innebar dock ett slags ”professionalisering” av de kvinnliga egenskaperna eftersom föredragshållarna var eniga om att understryka att kvinnan skulle få ökade arbetsbefogenheter och ett ökat ansvar i sitt arbete. Något som i sin tur leder till ett större inflytande.

Vårdandet av djur innebar ingen liknande process utan där skulle de endast de kvinnliga egenskaperna tillvaratas. Kvinnan sågs som bäst lämpad att ta djuren i beskydd för att hon redan utövade sina inövade vårdande egenskaper på man och barn. Hon skulle även kunna påverka mannens och barnens inställning till djuren genom sitt inflytande.

Den andra kategorin består av de föredrag som hölls av Gertrud Adelborg, Ellen Ankarsvärd, Anna Sandström, Gina Krog och i viss mån riksdagsmannen Emil Svensén. Dessas föredrag behandlade kvinnosaksfrågan på ett mer strukturellt sätt. Föredragen handlade om att förändra kvinnans sociala och politiska situation i grunden och tog till exempel upp frågor som kvinnans likställighet med mannen och allmän rösträtt. De gick ett steg längre i sina föredrag än de övriga och talade om något mer än att tillvarata kvinnans egenskaper. Dock står Svenséns föredrag lite vid sidan av. Han redogjorde endast för kvinnans rättsliga ställning och kom inte med några förslag på förändringar. Men jag skulle vilja kalla det radikalt att bjuda in honom, som är man, för att tala om kvinnans rättsliga ställning.

I synnerhet fick Gina Krogs föredrag mycket positiv uppmärksamhet i pressen. Hennes goda förmåga att på ett professionellt och levandegörande sätt föra fram sitt budskap riktigt lovordades i pressen. Hennes föredrag uppskattades också av konferensdeltagarna. Under föredraget förkom entusiasm, jubel och applåder. Hon framhöll i sitt föredrag de krav kvinnorörelsen måste ställa för att kvinnan skulle få ett fullgott medborgarskap, nämligen utökade rättigheter till utbildning och kommunal rösträtt.⁴¹

³⁹ Inom genusforskningen har sedan 1980-talet begreppsparet likhet/särart använts som analysredskap för den kvinnliga emancipationen. Under senare år har detta begreppspår inte riktigt ansetts tillräckligt när kvinnans samhällsliga position ska beskrivas, därav har begreppsparet individuell/komplementär börjat användas. Se t.ex. Manns (1997), ss. 26 f. I denna text väljer jag att inte kategorisera föredragen enligt dessa begrepp utan endast redogöra över markanta skillnader i föredragens innehåll.

⁴⁰ Denna kategori av föredrag skulle kunna kallas maternalistiska eller med en svensk term samhällsmoderliga. Samhällsmoderlighet var en term Ellen Key introducerade vid sekelskiftet 1900 vilket innebar att kvinnor ansågs ha en specifik uppsättning av egenskaper och erfarenheter vilket gjorde dem speciellt lämpade att verka i samhället som samhällsmödrar. Det vill säga att moderskapet skulle gå från att ha varit en privat angelägenhet till att även verka i det offentliga. Ellen Key skapade själv en normativ teori där hon kallade samhällsmödrarna för ”maternella” vilkas motpol var de ”a-maternella”. Se t.ex. Ulla Manns, ”Kvinnofrigörelse och moderskap: En diskussion mellan Fredrika-Bremer-förbundet och Ellen Key”, *Det evigt kvinnliga: En historia i förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994), ss. 51–79. För internationell forskning se t.ex. *Mothers of a new world: Maternalist politics and the origins of welfare states*, eds. Seth Koven & Sonya Michel (London, New York 1993).

⁴¹ Se t.ex. *Dagens Nyheter* 22.9.1897, *Stockholms Tidningen* 22.9.1897, *Idun* 1897:39 ss. 312 f. och *Dagny* 1897, s. 261.

I konferensprogrammet fanns det också tillfällen för diskussion inlagda. Något som säger en del om vilka ämnen organisationskommittén ansåg vara viktiga eller kontroversiella och som behövde diskuteras. Diskussionstillfällen fanns inlagda på onsdagskvällen och torsdagseftermiddagen. Efter Emil Svenséns föredrag om kvinnans rättsliga ställning yttrade sig t.ex. Ida Molander från Finland om kvinnans politiska och sociala ställning i Finland. Kata Dahlström talade för kvinnans jämlikhet med mannen i äktenskapet och framhöll att mannens målsmanskap över kvinnan måste upphöra.⁴²

Diskussionen efter Elisabeth Selmers föredrag om nykterhet och sedlighet fick en del kritik, främst i *Dagens Nyheter*. Där menade man att diskussionen, där både män och kvinnor yttrade sig, förvandlade mötet till dess nackdel: "Medan man med stort intresse samt aktning och erkännande för såväl innehåll som form lyssnat till de hållna föredragen och meddelandena om hvad kvinnorörelsen uträttat på skilda områden, så fann man sig nu förflyttad till ett möte i federationens stil, och med allt erkännande för välmenande ord och syften, kan man icke förneka att federationsdiskussioner äro något särskildt för sig, i fråga om hvars praktiska nytta eller teoretiska intresse man förblir mycket reserverad."⁴³

Pressen var överlag samstämmig till konferensen och dess innehåll. De hade alla mycket utförliga referat, något som låg i tidens journalistik. Men den stora pressbevakningen tyder också på att konferensen blev väl mottagen och att kvinnorna tog ett steg in i det offentliga samtalet.⁴⁴ Dessutom gjordes inga nedlåtande uttalanden om kvinnorna eller föredragen.

Konferensens övriga arrangemang

Utöver de mer formella mötesföredragen fanns även under konferensdagarna andra mer informella programpunkter. Redan i förväg utannonserades det i *Dagny* att "enkla samkväm eller utfärder anordnas för att bereda tillfälle till personligt umgänge".⁴⁵ Den första mötesdagen avslutades med ett gemensamt besök på utställningen där konferensdeltagarna tog del av vad de svenska kvinnorna uträttat inom konsten och det konstindustriella området därefter åts middag på utställningens folkök.⁴⁶

Konferensen avslutades på torsdagskvällen med en fest på Hôtel Phœnix, Drottninggatan 71 C. I *Dagny* står det att det var en vacker fest med högtidsklädda gäster. Den övervägande delen var kvinnliga gäster, det fanns endast ett tiotal manliga gäster närvarande. Gästernas samlades först i foajén där de drack the och samspråkade varpå de gick in i den stora festsalen och tog del av ett musikprogram hållet i en skandinavisk anda. Helene Munktell och Henrika Widmark bidrog med ytterligare en ny kantat framförd av Fruntimmerskören. Därefter framfördes sång av Ester Sidner och operasångaren Lundkvist följt av violinspel av fröken S. Lindberg. Konserten avslutades av en Bellmanskvartett framförd av körmedlemmar. Vid supén hölls tal, både på vers och prosa. Lotten Dahlgren, redaktör på *Dagny*, höll till exempel ett mycket uppskattat och humoristiskt tal på vers för mannen. Professor Montelius, Agda Montelius make, avslutade med att utbringa "en skål för mannens och kvinnans samarbete i framtidskridandets tjänst".⁴⁷ Vid 1-tiden på natten skildes man "med en varm

⁴² *Stockholmstidningen* 24.9.1897.

⁴³ *Dagens Nyheter* 20.9.1897 [feltryck ska vara 23.9.1897].

⁴⁴ Se t.ex. Mary P. Ryan, pp. 571 f. om hur grupper offentliggjorde sig med hjälp av pressen. Se även Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1962), övers. Joachim Retzlaff (Lund 1988) om pressens betydelse för den borgerliga politiska offentligheten.

⁴⁵ *Dagny* 1897, s. 153.

⁴⁶ *Idun* 1897:36, s. 282 och *Idun* 1897:39, s. 313.

⁴⁷ *Idun* 1897:40, s. 322.

känsla av sammanhållning och enighet".⁴⁸ I samtliga källor omvittnas att det var en glad och livlig stämning på festen.

I både *Dagny* och *Idun* framhålls att det var mycket betydelsefullt att det skulle finnas utrymme för evenemang där deltagarna kunde vara sociala med varandra.⁴⁹ Vilket jag ser som ett tydligt och medvetet invävt nätverksskapande i konferensen. I *Dagny* står att läsa att det var vanligt att svenskar i samband med konferenser lät nöjen och andra sociala samkväm inkräkta alltför mycket på de mer allvarliga mötesförhandlingarna. Under kvinnokonferensen tycker *Dagny* istället att det inte hade skadat med fler tillfällen där deltagarna kunde umgås med varandra.⁵⁰ I källorna finns också flera exempel på spontana samtal som uppstod i pauserna mellan föredragen.⁵¹

En kvinnornas konferenskultur?

Skapade kvinnorna sig en egen konferenskultur i jämförelse med männens konferenskultur? I *Dagny* framhålls att kvinnornas prestationer vid föredragen höll ungefär samma nivå som föredrag hållna av män på konferenser, både till form och till innehåll. Kvinnorna hade enligt *Dagny* tagit ett stort steg framåt. Förklaringen till detta anses vara att kvinnor hade lärt sig konsten att tala, de hade funnit ett uttrycksmedel för sina tankar. Förut led kvinnorna enligt *Dagny* av en oförmåga att uttrycka och ge form åt sina tankar vilket gjorde att hon teg. "Men nu, då hon har så mycket större frihet att handla, så mycket bättre lärt sig att tänka, har hon äfven fått ordet bättre i sin makt och vet äfven att göra ett godt bruk af denna makt."⁵²

Att lära sig att tala hade en stor betydelse för kvinnor vid sekelskiftet 1900. I Hanna Anderssons föredrag om Kvinnoklubbens idé framhöll hon betydelsen av samkvämen som klubben hade i sina lokaler. Inte bara att det hölls föredrag som hade samband med kvinnorörelsen utan även att kvinnor tränades i att uppträda offentligt och vande sig vid att klart lägga fram sina tankar.⁵³

Detta tycker jag visar på två saker, att kvinnorna inte riktigt formade sig en egen konferenskultur utan att de tog impulser från männens konferenskultur. De höll föredrag på männens vis, både till form och till innehåll, men med en kvinnlig prägel. De hade därtill lärt sig att uttrycka sina tankar i tal, vilket för dem innebar ett steg i formering för offentlighet.⁵⁴ Med offentlig menar jag det som avser för alla i samhället och som hör till samhället medan det privata endast förbehålls familjen. Att kvinnan tog del i det offentliga samtalet innebär att hon tog steget ut ur den privata sfären och trädde in i den offentliga sfären.⁵⁵ Vid slutet av 1800-talet började kvinnan kräva att ta få del

⁴⁸ *Stockholms Dagblad* 24.9.1897.

⁴⁹ Se t.ex. *Dagny* 1897, s. 258 och *Idun* 1897:36, s. 282.

⁵⁰ *Dagny* 1897, s. 265.

⁵¹ Se t.ex. *Dagens Nyheter* 24.9.1897.

⁵² *Dagny* 1897, s. 258.

⁵³ *Dagens Nyheter* 20.9.1897 [feltryck, det ska vara 23.9.1897].

⁵⁴ Se även Brigitte Mral, *Talande kvinnor: Kvinnliga retoriker från Aspasia till Ellen Key* (Nora 1999), ss. 122 ff. för en redogörelse över kvinnor som med hjälp av retoriken trädde in i offentligheten.

⁵⁵ Inom genusforskningen har på senare tid kvinnor och offentlighet diskuterats. Framför allt har det gällt kritik av Jürgen Habermas teori om borgerlig offentlighet då den anses könsblind eftersom den exkluderar kvinnor. Se t.ex. Nancy Fraser "Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy", *Habermas and the public sphere*, ed. Craig Calhoun (London 1992) och Mary P. Ryan (1999). För att synliggöra kvinnors verksamhet har forskare istället försökt att använda sig av varianter av offentlighetsbegreppet, t.ex. halvoffentlighet, något som även det kritiserats. Se t.ex. Inger Hammar, "Den problematiska offentligheten: Filantropi, kvinnokall och emancipation", *Scandia*, band 62:2 1996, ss. 269–329 och "Den svärerövrade offentligheten: Kön och religion i emancipationsprocessen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1998:2, årg. 19, ss. 16–28. I denna text väljer jag att definiera offentlighet i enlighet med *Svenska akademins ordbok* (Stockholm 1949), uppslagsord "2) offentlig": "som försiggår i allmänhetens närvaro; riktar sig till allmänheten; som allmänheten har tillträde till; som allmänheten tar del i; ofta motsatt: privat."

av det offentliga samtalet. Till en början engagerade hon sig i andras situation som exempelvis filantropi och sedlighet. Dessutom utövades engagemanget inom filantropi och sedlighet i samarbete med män, där mannen och kvinnan hade ansvar för skilda sfärer och kompletterade varandra. Men successivt började kvinnan även att kämpa för sina egna rättigheter i samhället.

Utöver att kvinnorna hade lärt sig att tala offentligt i gemensam sak på männens vis förbereddes allt mycket formellt. Konferensen hölls i Frimurarlogens lokaler, vilken i sig kan betraktas som en manlig högborg. Att konferensen hölls där beror antagligen dels på att det inte fanns så många samlingslokaler i sekelskiftets Stockholm, dels att någon av kvinnorna säkert kände eller var gift med någon man som var medlem i logen. Övriga formella aspekter anser jag vara att det upprättades en konferensbyrå, det valdes konferensordförande och sekreterare och i konferenslokalen fanns det en talarstol uppställd på ett podium. Under mötesdagarna sjöngs även Kungasången och det lästes upp telegram. Konferensen avslutades med en påkostad fest på Hotel Phoenix.

Genom att anknyta till denna gängse, manliga och borgerliga, möteskultur definierade kvinnorna sin position som medborgare. Detta kan ses som både en medveten och omedveten strategi för att kunna ta del i det offentliga samtalet.

Konferensens betydelse

Vad hade kvinnorna förväntat sig av konferensen och vilken betydelse innebar konferensen för kvinnorna? I *Dagny* står det att kvinnorna hade förväntat sig ganska mycket av den. Konferensen var den första av sitt slag som hållits i Stockholm. I *Dagny* understryks att de absolut inte var besvikna med konferensen utan var tacksamma över att "så väl främlingar som våra egna hafva enats i att gifva sitt erkännande åt ett företag, som så väl vetat att motsvara sin bestämmelse, den nämligen att sammanföra och förena inom olika verksamhetsområden arbetande nordiska kvinnor."⁵⁶

Genomgående understryks vikten av sammanhållning och en sammanslutning för en lugn och sansad och agitationsfri kvinnoemancipation.⁵⁷ Ulla Manns berör kvinnokonferensen 1897 i sin avhandling.⁵⁸ Hon redogör för de inre stridigheter som präglade kvinnorörelsen tiden före konferensen. Framst orsakade Ellen Keys föredrag "Missbrukad kvinnokraft" och "Naturenliga arbetsområden för kvinnan" som hölls under 1896 en stor debatt där kvinnor reserverade sig i olika läger vilka representerade olika kvinnoströmmar.⁵⁹ Mot denna bakgrund innebar Kvinnokonferensen 1897 en möjlighet för kvinnorna att visa upp en enad kvinnorörelse på samma gång som konferensen kunde försöka motverka en splittrad kvinnorörelse. På konferensen fanns både Ellen Key och Anna Sandström som talare, vilka representerade två läger i frågan om synen på kvinnlighet. Ellen Key höll föredrag om Nya Idun och fick därmed inte något större utrymme att plädera för sin ståndpunkt i synen på kvinnlighet. Däremot höll Anna Sandström kanske det mest betydande talet angående kvinnofrågan. Detta visar på att konferensens organisationskommitté tagit ställning i den omdebatterade frågan och föredrog Sandström före Key. I pressen fick likväl båda föredragen mycket uppmärksamhet och framstår som två mycket uppskattade föredrag.

Utöver att konferensen innebar en möjlighet att visa upp en enad kvinnorörelse tror jag att det fanns ett uppdämt behov hos sekelskiftets kvinnor att ordna en konferens där de kunde utbyta sina erfarenheter. Eftersom det även fanns deltagare från de övriga nordiska länderna fick också konferensen till stånd ett utbyte av tankar, idéer, strategier

⁵⁶ *Dagny* 1897, ss. 255 f.

⁵⁷ Se t.ex. *Idun*, s. 303 och s. 312 och *Dagny* 1897, s. 259.

⁵⁸ Manns (1997), ss. 142 ff.

⁵⁹ Manns (1997), ss. 134 ff.

och erfarenheter mellan kvinnorna i de olika länderna. En mycket stor betydelse med att anordna en konferens var att det bereddades tillfälle för konferensdeltagarna att lära känna varandra i ett större sammanhang och i en internationell kontext. Under konferensdagarna fanns ett medvetet invävt nätverksskapande genom att det i mötesprogrammet var inlagt enkla samkväm och utfärder för att bereda tillfälle till personligt umgänge.

På ett plan är det möjligt att se konferensen som en ”professionalisering” av kvinnan som kön. De enades kring en konferens på grund av sitt kön, inte som intresse- eller yrkesgrupper. Att som på 1897 års kvinnokonferens lyfta fram de kvinnliga verksamheterna, vare sig det var ur ett samhällsmoderligt eller strukturkritiskt perspektiv, bidrog, som jag ser det till en ”professionalisering” av kvinnan och kvinnors verksamhet. Hur tog det sig i uttryck, blev det väldigt utslätat? I källorna ges alla de olika föredragen utrymme. Det är ingen inriktning som verkar att vara mer politiskt korrekt än en annan. Med konferensen, som i Stockholm var den första av sitt slag, tog kvinnorna ett steg mot att formera sig för offentlighet. Genom bredden av föredragsämnen visade de upp skilda områden där de hade eller ville kvalificera sig för kompetens. Men en modern term kanske man kunde säga att det låg en ”kvinnor-kan” karaktär över konferensen, titta här är vi och se vad mycket vi kan. Men å andra sidan fanns ett uttalat mål för att kvinnans situation, både politiskt och socialt skulle förändras.

Kvinnorna underströk genomgående vikten av en god sammanhållning för att föra en fruktsam kvinnorörelse vidare och för att kvinnofrågan skulle nå sin lösning. De satte sammanhållningen framför de inre stridigheter som fanns inom kvinnorörelsen, där kvinnor stod mot kvinnor. Eftersom bredden av föredragens innehåll var stor fanns också föredrag som kunde tillfredsställa olika grupperingar inom kvinnorörelsen.

Överhuvudtaget genomsyrades konferensen av en stark idé om samhörighet och sammanhållning. Flera föredragshållare betonade vikten av solidaritet inom kvinnorörelsen.⁶⁰ Att sluta sig samman var också tidstypiskt vid tiden för sekelskiftet 1900. I *Dagny* ges en mycket talande beskrivning av sammanslutningsidén och kvinnorörelsen:

”Vi lefva i sammanslutningens, associationens tidevarf. Sammanhållning och samarbete af olika verkande, men för ett gemensamt mål sträfvande krafter har ju, sådant samfundslifvet i våra dagar gestaltar sig, blifvit den grundval, hvarpå all utveckling och framåtskridande är bygd. Och som associationsidéns omedelbaraste uttryck äro de möten, kongresser och sammankomster att betrakta, för hvilka vår tid visar en så påfallande förkärlek, och hvartill den nu snart tilländalupna minnesvärda utställningssommaren 1897 varit så särskild ägnad.

Det är också en djup känsla av samhörighetsidéns betydelse äfven för oss kvinnor, som varit närmaste driffjädern till den konferens, hvartill Svenska kvinnornas nationalförbund i dessa dagar inbjudit inom olika verksamhetsfält arbetande systerföreningar inom vårt eget land såväl som framstående kvinnor från grannländerna”.⁶¹

Jag avslutar mitt konferensbidrag med att citera sista versen ur den kantat som sjöngs på avslutningsfesten. Innehållet i Henrika Widmarks kantat manar kvinnorörelsen att värna om sammanslutningen:

⁶⁰ Se t.ex. *Dagny* 1897, ss. 206 f. och s. 265 samt *Stockholms Dagblad* 22.9.1897.

⁶¹ *Dagny* 1897, s. 207.

Och när väfven färdig blifvit
Ingen är, som spørjer då,
Hvilken tråd, som mest har gifvit
För att sammanslutning nå.⁶²

Käll- och litteraturförteckning

Dagstidningar

Aftonbladet 1897
Dagens Nyheter 1897
Stockholms Dagblad 1897
Stockholmstidningen 1897
Svenska Dagbladet 1897

Tidskrifter

Dagny 1897
Idun 1897

Litteratur

Det evigt kvinnliga: En historia om förändring, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994).
Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar* (diss. Uppsala; Stockholm 1994)
Eriksson, Nils, *"I andans kraft, på sannings stråt...": De skandinaviska naturforskarmötena 1809–1936* (diss. Göteborg 1991)
Fraser, Nancy, "Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy", *Habermas and the public sphere*, ed. Craig Calhoun (London 1992)
Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1962), övers. Joachim Retzlaff (Lund 1988)
Hammar, Inger, "Den problematiska offentligheten: Filantropi, kvinnokall och emancipation", *Scandia*, band 62:2 1996, ss. 269–329
– "Den svårerövrade offentligheten: Kön och religion i emancipationsprocessen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1998:2, årg. 19, ss. 16–28
Manns, Ulla, "Kvinnofrigörelse och moderskap: En diskussion mellan Fredrika-Bremerförbundet och Ellen Key", *Det evigt kvinnliga: En historia i förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994)
– *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (diss. Stockholm 1997)
Mothers of a new world: Maternalist politics and the origins of welfare states, eds. Seth Koven & Sonya Michel (London, New York 1993)
Svea: Folkkalender för 1898 (Stockholm 1897)
Svensk Upplagsbok, andra upplagan, (Malmö 1956)
Svenska akademien ordbok (Stockholm 1949)
Ryan, Mary P., "Civil society as Democratic Practice: American Cities during the Nineteenth Century", *Journal of Interdisciplinary History*, XXIX:4 (Spring 1999), pp. 559–584
Wikander, Ulla, "En utopisk jämlikhet: Internationella kvinnokongresser 1878–1914", *Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994)
Östberg, Kjell, *Efter rösträtten: Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet* (Stockholm 1997)

⁵⁸ *Dagny* 1897, s. 267.